

О. М. АНОХІН

Олександр Миколайович Анохін, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри юридичного факультету Таверійського національного університету ім. В. І. Вернадського

ХАДІСИ ІМАМА АЛЬ-БУХАРІ ПРО ЗАПОВІТ

Одним з основних елементів ісламської релігійно-правової концепції виступає месіанська роль людини, яка полягає в тому, що Аллах зробив її Своїм намісником, наступником на землі і спадкоємцем у вторинному бутті - Раю. Такий статус людини серед інших творінь зумовлений наявністю в неї самосвідомості і свободи волі, що є підставою для можливості вибору альтернативної спадкоємності її земної місії після настання смерті. Сама по собі смерть не означав закінчення і переривання дій, що виконуються конкретною людиною, оскільки в її силах визначити їх подальшу спрямованість і вказати на осіб, які це виконають. Особиста релігійно-правова відповідальність зобов'язує кожного мусульманина потурбуватися про продовження його справ у духовній, соціальній, майновій сферах, що надає заповіту підвищеної значущості у вирішенні цих проблем.

У мусульманському праві регулювання питань, пов'язаних із заповітом, здійснено на рівні його джерел - Корану і сунні. Важливість положень Корану¹ полягає в закріпленні основ заповіту. Пояснення, конкретизація і доповнення коранічних приписів міститься в сунні, у тому числі в її головній складовій частині - збірнику хадісів імама аль-Бухарі. «Хадіс» - означає повідомлення, у даному випадку це відомості про дії пророка Мухаммада, його вислови, погляди, оцінки тощо. Хадіси, включені в «Сахіх» аль-Бухарі², визнані достовірними, що й дозволяє використовувати їх при проведенні наукового дослідження.

Так, у хадісі 95 підкреслюється швидкоплинність людського життя і тлінність земного буття: «... (Одного разу, уже) в кінці свого життя, пророк..., прочитав ... вечірню молитву, вимовив у кінці її слова тасліму, піднявся і сказав: «Чи розумієте ви, що це за ніч? Воістину, через сто років після цієї ночі не залишиться на землі жодного з тих, хто живе на ній (нині)!» Тому мусульманинові слід, перш за все, забезпечити продовження виконання його релігійної місії на землі, а також завершення взятих релігійних зобов'язань перед Аллахом.

Для пророка Мухаммада, чия доля визначалася здійсненням пророчої діяльності і поширенням ісламу, головним було передавати людям заповіді Аллаха і навчати їх положень Корану. Тому найважливішим у заповіді пророка був його заклик до неухильного дотримання коранічних приписів. У хадісі 1138 зазначено: «Повідомляється, що Тальха бін Мусарріф сказав: «(Одного разу) я запитав 'Абдуллаха бін Абу Ауфа ...: «Чи склав пророк ... заповіт?» Він відповів: «Ні». Я запитав: «Так чому ж людям наказано складати заповіді (або: велено складати заповіді)?» Він сказав: «(Пророк...) зробив своїм заповітом Книгу Аллаха».

В останні дні свого життя пророк старається повідомити сподвижникам свою волю про необхідність продовження його релігійної місії. У хадісі 1245 сказано: «Повідомляється, що (одного разу) Ібн 'Аббас ... сказав: «У четвер посланнику Аллаха ... стало зовсім погано, і він звелів: «Принесіть, мені папір, і я запишу те, завдяки чому згодом ви ніколи не зіб'єтесь зі шляху». (Люди, що знаходились у нього) стали сперечатися, чого в присутності пророків робити не слід, і вони стали говорити: «Пророк ... тяжко хворий!» Тоді (пророк...) сказав: «Залиште мене, бо стан, у якому я зараз знаходжуся, кращий від того, до чого мене закликаєте!» А перед смертю він заповідав (своїм сподвижникам) три речі (, сказавши): «Виженіть багатобожників з Аравії, і зустрічайте, і обдаруйте делегації - (, що прибувають до вас,)

О.М.Анохін, 2009

так само, як це робив я», що ж до третьої (частини заповіту), то я забув її».

Виконання взятих на себе релігійних зобов'язань не може бути припинене смертю мусульманина, оскільки це його борг Аллахові. Тому допустимо, щоб нереалізовані релігійні дії були доведені до завершення іншою особою. Так, у хадісі 848 сказано: «Передають., що (одного разу) до пророка ... прийшла якась жінка з племені джухайна і сказала: «Моя мати дала обітницю здійснити хадж, але померла, так і не здійснивши його. Чи можу я здійснити цей хадж за неї?» (Пророк...) сказав: «Так, здійсни хадж за неї. Скажи, якби у твоєї матері залишився борг, хіба ти не сплатила б його? Платіть же борги Аллахові, бо Він найбільше за всіх гідний (того, щоб з Ним) розраховувалися сповна!» У змісті цього хадісу не вказується передсмертне прохання померлої до дочки про виконання за неї взятій обітниці здійснити хадж. Проте обов'язковість такого заповіту явно випливає з висловлювання пророка.

Подібний підхід передбачений і щодо необхідності продовжити дотримання посту, перерваного смертю мусульманина. У хадісі 900 говориться: «Передають., що посланник Аллаха ... сказав: «Хай за померлого, якому належало дотримуватися посту, постить (хто-небудь з його) близьких». І далі в хадісі 901 зазначено: «Повідомляється, що Ібн 'Аббас ... сказав: «(Одного разу) до пророка ... прийшов якийсь чоловік і сказав: «О посланнику Аллаха, моя мати, яка повинна була поститися протягом місяця, померла, то чи треба мені дотримуватися цього посту замість неї?» (Пророк...) сказав: «Так», і він сказав (також): «Адже борг Аллахові понад усе заслуговує того, щоб бути сплаченим!» У цьому випадку мається на увазі обов'язковий піст під час рамадану, або піст за обітницею, або піст як спокута. Особа, яка передчуває настання смерті, повинна зробити відповідні розпорядження про вибір наступника, що зможе завершити розпочатий нею піст.

Важливість заповіту зумовлена ще й можливістю раптової смерті особи, що виконує або збирається виконати ті чи інші релігійні дії. Знання намірів раптово померлого зобов'язує інших людей зробити за нього задумані ним учинки. У хадісі 662 сказано: «Повідомляється, що 'Аїша ... сказала: «Один чоловік сказав пророку...: «Моя мати раптово померла, але я думаю, що якби вона могла говорити, то роздавала б милостиню. Чи отримає вона нагороду, якщо за неї це зроблю я?» Він сказав: «Так!»

Відповідальність мусульманина перед общиною за зроблені в період земного життя справи накладає на нього обов'язки щодо вибору правонаступника, який би продовжив розпочату ним суспільну місію. Як пророк Аллаха, Мухаммад разом із статусом релігійного глави общини мав також і верховенство у вирішенні всіх соціальних проблем. Тому таке його становище робило актуальною вказівку на віддання переваги стосовно майбутнього глави мусульманської общини з-поміж найближчих сподвижників. Воля пророка була втілена у висловленнях з приводу можливих наступників, що мало характер заповіту щодо управління соціальною (суспільною) сферою.

Побаження (заповіт) пророка загального змісту висловлено в хадісі 489: «Повідомляється, що Ібн 'Аббас ... сказав: «Під час останніх зборів з участю пророка..., на плечі якого був накинутий плащ, а голова перев'язана промасленою пов'язкою, він піднявся на мінбар. (Пророк...) віддав хвалу Аллахові, подякував йому, а потім повелів: «О люди, підійдіть до мене!» - коли ж вони зібралися навкруг нього, він сказав: «А потім, (починаючи з цього часу) ансарів ставатиме менше, а (інших) людей - більше, так хай же той, хто отримає владу над общиною Мухаммада і зможе заподіювати шкоду або робити користь (людям), приймає (благі) від того, хто чинить благо (з-поміж ансарів), і прощає тому з них, хто вчинить що-небудь погане».

У хадісі 287 пророк остаточно повідомляє (заповідає) ім'я свого наступника: «Повідомляється, що Ібн 'Аббас ... сказав: «(Одного разу) посланник Аллаха ... вже хворий тією хворобою, від якої він помер, вийшов до людей з перев'язаною головою і сів на мінбарі. Він прославив Аллаха, подякував Йому, а потім сказав: «Воістину, немає серед людей такого, хто зробив би для мене більше, ніж Абу Бакр бін Абу Кухафа (який не жаліє) заради мене ні самого себе, ні свого майна! Якби довелося мені вибирати найближчого друга з-поміж людей, то я обов'язково вибрав би Абу Бакра, але близькість в ісламі краща (за це).

Закрийте ж після мене кожені дверцята в цій мечеті, окрім дверей Абу Бакра!»

Таке заповідання імен наступників згодом стало традицією. У хадісі 664 'Умар звертається перед смертю до сподвижників пророка, що зібралися навкруг нього, відповідаючи на їх прохання висловити свою думку про те, хто ж гідний стати його наступником: «... Воістину, я не знаю нікого більш гідного, ніж ці люди, якими посланник Аллаха ... залишався задоволений до самої смерті. Халіфом повинен стати той, кого виберуть вони, ви ж слухайте його і покоряйтеся йому!» - і він назвав імена 'Усмана, 'Алі, Тальхі, аз-Зубайра, 'Абу ар-Рахмана бін 'Ауфа і Са 'да бін Абу Ваккаса, хай буде задоволений ними Аллах!»

Особливе місце майна в системі життєзабезпечення мусульман передбачає наявність комплексу заходів, спрямованих на його збереження і примноження. Серед них заповіт є одним із дієвих засобів для досягнення цієї мети. У Корані говориться: «І вам наказано: Коли перед ким-небудь із вас з'явиться смерть - А ви володієте добром, - Скласти заповіт батькам і близьким у відповідності з належною часткою; І цього слід дотримуватися всім тим, хто (гніву Божого) страшиється» (Коран, 2:180). У хадісі 1136 цей припис конкретизується: «... посланник Аллаха ... сказав: «Недозволено мусульманину, який володіє тим, що можна заповідати, проводити дві ночі, не маючи складеного заповіту».

Наведені положення мають загальний характер відносно кола осіб, яким слід заповідати майно осіб. Низка спеціальних аятів (4:11, 12) присвячена справедливому розподілу часток спадку померлого й зазначенню так званих коранічних спадкоємців. У цьому ж випадку визначено пріоритет у спадкоємстві для батьків та інших родичів.

Роз'яснюючи наведений аят (2:180), Абд ар-Рахман Сааді вказує, що, на думку більшості тлумачів Корану, цей аят був анульований аятом про розподіл спадку, хоча, як вважають деякі богослови, це розпорядження стосується тільки заповіту на користь батьків і тих близьких родичів, які не є спадкоємцями. Проте жоден священний текст не конкретизує обговорюваний нами аят таким чином, і тому, згідно з найдостовірнішою думкою, Всевишній Аллах спочатку повелів заповідати майно батькам і загалом найближчим родичам згідно із загальноприйнятими звичаями, а потім призначив певну частку спадку для батьків та інших родичів, які мають право на спадок. Цей припис детально викладений в аяті про розподіл спадку, посланому після попереднього аяту із загальним значенням. Таким чином, обговорюване нами одкровення зберігає свою силу відносно заповіту на користь батьків та інших родичів, які з різних причин позбавлені права на спадок. Людина повинна скласти заповіт на користь таких родичів, оскільки вони більше за інших заслуговують на її добре ставлення. Це твердження поділяють абсолютно всі мусульмани, і воно допомагає об'єднати два попередні тлумачення, оскільки кожне з них спирається на окремі висновки і встановлює відмінність між священними текстами. Остання думка не проводить грані між священними текстами і дозволяє об'єднати коранічні аяти⁷.

Пошані і гарантіям дотримання волі заповідача присвячено такий аят: «Але якщо хто, прослухавши заповіт цей, потім його змінить, він гріх візьме на свою душу, - Аллах (усе) чує, знає (про все)!» (Коран, 2:181). Проте і заповідач, зі свого боку, повинен скласти справедливий заповіт: «Хто ж побоюється від заповідача упередженості або гріха і їх (зі всією справедливістю) поправить, той залишається неповинним, - адже Аллах всепрощаючий, милосердний!» (Коран, 2:182). Щодо цього припису пояснюється, що словесний заповіт допустимий, проте вимагається, щоб заповідач виявив справедливість до своїх спадкоємців і не відступив від існуючих правил, які забезпечують чесність і безсторонність заповіту. Тому далі визначено необхідну частку спадкоємців (див. аят 4:11 і далі). Передбачено межі успадковуваного статку і допустимі межі заповіту. Наприклад, серед родичів можуть бути особи (наприклад, внук-сирота при живих синах заповідача), на яких звичайно не поширюються права спадкоємства, але заповідач може наділяти їх частиною статку. Крім того, заповідач може побажати виділити частину майна на осіб не з-поміж родичів. Проте заповідач не повинен надавати переваги одному спадкоємцеві за рахунок іншого, а також не повинен порушувати права

законних кредиторів. Якщо він захоче поступитися цими правами, то свідки його усних розпоряджень можуть втрутитися двома способами. По-перше, вони можуть постаратися переконати заповідача змінити віддане розпорядження. По-друге, якщо це не вдається, то після смерті заповідача вони можуть зібрати зацікавлені сторони і переконати їх погодитися на більш справедливі умови. У таких випадках свідки і посередники діють за правилами доброї волі і благовірності і не підлягають звинуваченням у порушенні волі заповідача, бо їх вчинки спрямовані на відновлення справедливості і запобігання можливої ворожнечі. Іслам схвалює будь-який законний спосіб, що дозволяє зберегти спокій між братами й уникнути подальшої тяжби і сварки, за винятком таких випадків, коли довільне порушення волевиявлення заповідача є злочином і переслідується згідно із законом⁴.

З метою забезпечення інтересів коранічних спадкоємців у хадісі 622 визначається максимальний розмір майна (1/3), яким заповідач має право розпорядитися на свій розсуд: «Повідомляється, що Са'д бін Абу Ваккас ... сказав: «У рік прощального паломництва я важко захворів, і посланник Аллаха ... часто навідував мене. (Одного разу) я сказав: «Воістину, хвороба вже довела мене до крайності! Я багатий, а спадкоємців, окрім дочки, у мене немає, то чи не роздати мені дві третини своїх грошей (бідним)?» Він сказав: «Ні». Я запитав: «А половину?» Він сказав: «Ні», а потім додав: «Третину, але й третини буде багато, адже тобі краще залишити своїх спадкоємців багатими, ніж позбавленими коштів і (вимушеними) просити в людей! І воістину, ти обов'язково отримаєш нагороду за все те, що витратиш заради лику Аллаха, і навіть за те, що покладеш у рот своїй дружині».

Справедливий зміст заповіту і вільне волевиявлення заповідача повинні бути забезпечені належними вимогами до його складання. Інакше, як впливає з хадісу 1145, можуть бути негативні наслідки: «Повідомляється, що Ібн 'Аббас ... сказав: «(Одного разу) один чоловік із (племени) бану сахм, супутниками якого були Тамім ад-Дарі і 'Адї бін-Бадда, відправився в дорогу (, а коли вони досягали) землі, де не було жодного мусульманина, цей сахміт ... помер. Повернувшись із майном, що залишилося після його смерті, (Тамім і 'Адї заявили, що) втратили срібну чашу із золотими (узорами), і посланник Аллаха ... зажадав від них присягнутися (в цьому). А потім ця чаша виявилася в Мецці (, а люди, у яких вона була,) сказали: «Ми купили її у Таміма і 'Адї». Тоді двоє чоловіків з-поміж родичів (покійного) піднялися (зі своїх місць) і присягнулися в тому, що їх свідчення правдивіше за свідчення тих двох і що ця чаша належала їх (померлому родичеві)».

Щоб уникнути порушення справедливого заповіту, в Корані встановлено такі вимоги: «О ви, хто вірує! Свідками між вами, коли кому-небудь із вас з'явиться смерть, при складанні заповіту повинні бути двоє з вашого округу, відомі правдивістю своєю, або двоє з інших не вашої (віри), коли мандруєте ви в чужих краях і вам загрожує небезпека смерті. Але якщо в їх правдивості ви засумнівалися, то затримайте їх після молитви, і хай присягаються ім'ям Аллаха: «Свідчення цього не продамо ми ні за яку ціну благ земних), хоча б ішло це на користь нашим близьким; І ми не втаїмо того свідчення, яке ми ім'ям Аллаха дали, - Інакше були б ми, воістину, з грішних». Якщо ж виявиться, що обидва винні в гріху, хай два інших займуть їхнє місце, на цей раз - з-поміж таких, хто справедливо претендує на спадок. І хай присягаються ім'ям Аллаха: «Свідчення, що ми даємо, правдивіше за свідчення двох попередніх. Ми не переступимо (за межі правди), інакше були б беззаконні ми». Це є кращий (шлях) (змусити їх) давати свідчення по суті (справи), щоб вони відчували страх, що слідом за (брехливістю) їхніх клятв знову будуть потрібні клятви. А тому благочестиві будьте ви і слухайте (приписи) Аллаха, - Адже Він несправедливим (з вас) дорогу пряму не вкаже» (Коран, 5:106, 107, 108).

Особливе становище майна мусульман передбачає і певний режим управління ним у випадку, якщо власник є недієздатним. Община зацікавлена в тому, щоб майно таких осіб було збережене і вони самі утримувалися б за його рахунок. У Корані сказано: «І не давайте безрозсудним те добро, яке Господь вам дав на утримання; Ви з нього годуєте їх і одягаєте, і з ними мову благопристойну ведіть» (Коран, 4:5).

Як бачимо, цей аят має загальний характер і не виділяє категорії недієздатних осіб.

Роз'яснюючи його значення, Абдулла Юсуф Алі пише, що все майно врешті решт належить общині і призначене для її підтримки. Просто воно передається у ввірене управління певній людині, яка розпоряджається ним. Якщо вона не справляється з цим, її усувають від цього обов'язку, але доброзичливо і м'яко. Поки ця людина залишається недієздатною, тобто не може управляти своїм майном, її обов'язки і відповідальність перелагаються опікунові. Відповідальність опікуна ще більш строга і вимоглива, ніж безпосереднього власника, оскільки опікун не може мати із ввіреного йому майна ніяких особистих вигод, якщо тільки сам не живе в убогості і бідності, у цьому випадку йому повинна бути призначена винагорода за його працю, і це не більше ніж елементарний прояв справедливості та розсудливості⁵.

У хадісі 1264 також підкреслюється необхідність доцільного витрачання майна, яке є суспільним надбанням мусульман: «Повідомляється, що Хауля аль-Ансарійя ... сказала: «Я чула, як посланник Аллаха ... сказав: «Воістину, є люди, які витрачають багатства Аллаха неналежним чином, але в День воскресіння їм (дістанеться) вогонь!» Із цього випливає персональна відповідальність кожного мусульманина за збереження громадського майна і важливість всемірного докладання зусиль для його примноження.

Таким чином, заповіт у мусульманському праві слід розглядати в широкому контексті. Як показано, спадкоємність земної місії людини передбачає призначення наступника, який завершив би виконання її незакінчених справ у релігійній, соціальній і майновій сферах. Особливого значення набуває заповіт у комплексі заходів, направлених на збереження та примноження майна мусульман, оскільки допомагає створити стійку економічну основу окремих сімей і общини в цілому. Розроблена система вимог до заповіту покликана гарантувати дотримання волі заповідача, а також справедливості самого заповіту, врахувати інтереси осіб, які є ранішніми спадкоємцями.

¹ Коран. Перевод смыслов и комментарии Имам Валерии Пороховой. - 8-е изд. - М.: РИПОЛ классик, 2006.

² Сахих иль-Бухари. Пер. с араб. В.М. Нирша. - М.: Умма, 2005.

³ Саади, Абд ар-Рахман ибн Насир. Толкование Священного Корана. В 2-х т. Т.1 / Пер. с араб. Э.Р. Кулиева. - М.: Умма, 2006. - С. 152.

⁴ Священный Коран. В переводе, с ком. А.Ю. Али. - Н. Новгород: Медина, 2007. - С. 91.

⁵ Там само. - С. 212.

Отримано 19.03.2009

Резюме

В статье рассматриваются актуальные вопросы мусульманского права, посвященные завещанию имущества. Анализируются положения Корана и сунны («Сахиха» имама аль-Бухари) регламентирующие: перечень лиц, которым следует завещать имущество, границы наследуемого состояния и допустимые пределы завещания, условия составления завещания, обеспечение завещания.

Обосновывается мысль об особом отношении мусульманского права к сохранению, преумножению имущества, укреплению экономической основы общины.

Summary

The article examines pressing questions of the Mohammedan law concerning the testament of property. The author analyses positions of Koran and sunnah («Sahih» of Imam Al-Bukhari), which regulate: the list of persons, to whom man should bequeath its property, ambits of hereditary fortune and possible limits of testament, terms of testamentation, guarantee of testament. The idea of the special attitude of Mohammedan law toward the conservation, increase of property, strengthening of economic basis of community is grounded.

